

30 ТАМЫЗ — ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ КҮНІ

Дәстүрге – құрмет, Заңға – тағзым!

Газет 1994 жылғы қаңтардың 28-інен шыға бастады

2013 ЖЫЛ

ТҮРКІСТАН

Біздің электронды пошта: turkestan_gazeta@mail.ru

Біздің сайт: www.turkystan.kz

Халықаралық саяси апталық

Қырғыздар бұдан кейін де тыныш бола қалмайды. Бердікожадан жеңілгенге намыстанған олар қалайда дiттеген мақсаттарына жету үшін жиі-жиі қол құрап, қазақ ауылдарын шабады, малдарын барымтағайды. 1749 жылдың көктемінде Бердікожа әскерін бастап, Шымкент, Сайрам жақтағы қалмақтарды қуға аттанады. Осыны пайдаланған Адығын- Тағайлар Шатқалдағы дұлат, сіргелі, қаңлы-шанышқылыларды түре қуып шығады. Қалмақтар Жетісу, Талас алабынан кетпей тұрған уақытта-ақ олармен тіл табысып, Алатаудың қазакқа қараған бетін, Шу өзенінің орта тұсын, Әулиеата айналасын, Ушалматы, Ушарал жерін, Ілеңі сол жағалауындағы Сарытауқұм жайлауын арақиді жайлап жүрген солтүстік қырғыздардың сарыбағыш, солты, саяқ, бұғы сияқты тір тайпаларға жататын рулары жоңғарлардың әлсіреп бастағанын сезіп, Ыстықкөл жағасындағы ағайындарымен сөз байласып, осындағы дүрбін-ойратты талқандап, аталмыш тараптарға орнығып алуды мұрат етеді. Расында, бұл уақытта бір кездері күндей күркіреген ойрат-дүрбіннен береке-бірлік қашқан, қуаты әлсіреген, әр ноян, әр бағыры өз ауылын ғана қарауылдап қалған, басқыншылыққа бұрынғыдай түп көтеріле бірлесіп шабуылдайтын ұйымшылдығынан айрылған еді. Сол себепті қырғыздар оларды аталған өлкелерден оңай ысырып, оңтүстіктегі батырлардың тепкісінен қашып барған қандастарымен қоса, Нарынқол, Кеген тұсқа айдап жібереді.

Осы кезде қырғыздардың солты руының Арон бағыры өзіне қарасты елімен Шудың төменгі тұсына, ал жоғарғы тұсына Қошой батырдың ұлы Жамансарт бағыр жайғасалды. Суесамыр мен Талас бойындағы Үлкен Қақпа өлкесін саяқ руының басшысы Арзыматтың Садыр батыры еншілейді.

Бұғы руының Тынай би, Садық би, саяқ руынан Қашыке, Атаке, Бердіке батырлар Ыстықкөлдің Алматы жақ беткейіндегі Торайғыр асуының етегіне қоныстанады. Құшысы, сары, қытай рулары бұрынғы бабаларымыздың қонысы деп, батысы – Таластың орта тұсына, шығысы – Меркелен Ушалматы, Ыстықатаға, солтүстігі Сарытауқұмға дейін орын тебеді. Арада бірер ай өткенде бұлардың барлығы қазақ жеріне тағы ішкерілей еніп, Қастек, Самсы, Әулиеата, Түймекент, Құрағаты, Шоқпар, Құлан төңірегін бауырларына басады. Яғни, қазіргі Алматы облысының батыс аудандарын, Жамбыл облысының Байзақ, Құлан, Меркі, Шу, Қордай аудандарының өте кең көлемдегі шығыс, оңтүстік жағына тұтастай емінеді. Осы әрекеттердің барлығы қырғыз батыр-билерінің өзара келісуімен іске асады. Бұл жайында 2006 жылы Бішкекте шыққан «Алымбектин санжырасы» атты кітапта егжей-тегжейлі баяндалады.

Қырғыздардың дiттеген жерлерді иемденіп қалуға асыққаны сондай, қазақтар қалмақтарды Шымкент, Сайрам маңынан енді қуып, ал Нарынқол, Кеген жақтан әлі ысырып үлгермей жатқан уақытта-ақ, яғни бір-ақ жылдың ішінде бұл аймақтарға қоныстанып үлгереді. Олардың баса-көктеп келуімен бұл жерде отырған қазақтардың өрісі тарылып, жайылымсыз азыады. Қалмақтан әзер құтылып, соғыс пен ұрыстан өбден жүректері шайылған қазақтар әуелінде оларға қарсы бас көтере қоймайды. Алайда, солты мен сарыбағыштың, саяқ пен сарының кейбір басбұзар барымташылары қазақ ауылдарын мекендерінен қуып, малдарын айдап кетіп, тыныштық бермейді. Қазақтың бас көтерерлері жиналып: «Бұлардың қалай?» – десе, қарсы қар: «Ілеңіз ұзына бойын, Ушаралды босатып, Арқаға қарай көшіңдер! Ал Таластан Шымкентке дейінгі аралық бағзы заманнан біздің мекен болған. Өздерің тектесендер, күшпен кетіреміз!» – деп қокан-лоққы жасайды. Қазақтар болса: «Сендердің айтып тұрғандарының бәрі көне Үйсін жері. Осы өңірлерді кеше қалмақ басқанда тұр ішіне тығылып, үндерін шықпай қалып еді ғой. Неге сонда аттандан шықпалдыңдар?» – деп қарсы ұж келтіреді. Содан бірі қарсылық, бірі үстемдік қылып, келісе алмаған екі жақ сойылдасуға дейін барып, адам шығыны орын алады.

Өз легендеріне қазақтардың көне қоймайтынын ұққан сарыбағыш биі Болатұлы Есенқұл және Талас аяғындағы Қапқа деген жерде отырған саяқтың қабасынан шыққан Садыр қырғыздың барлық батырларын жиып алып, қазақтарды Шымкенттен асырып қуып тастаймыз деп ұйғарым жасайды. Арғынша көп қолмен аттанған ол жолындағының бәрін жапырып-қырып, дегеніне қол жеткізеді және Қаратаудың Шаянға асаатын бәлі үстінен өз шекарасының белгісі ретінде ығы тастаған қаланған қорған салдырып, оған «Қырғыз Садыр қамалы» деп ат қояды. Оған қоса: «Қоқи қазақ, енді сонау Жетісудан бастап, Қаратаудың осы шегіне нем Шымкентке дейінгі жерден дәмеленбесің!» депті әрі өзі «Қырғыздың ханымын» деді жарияға жар салады. Бұл уақыта Алаш қалғандарының барлығы қалмақты Жетісу, Аяқөзден қуу жолында шайқасқа түсіп жатқан 1749 жылдың жазында болған.

Садырдың бұл қылығына назаланған жергілікті жұрт Ташкенттегі Төле биге арыз айтып барады. 1752 жылы Төле Балқаш жақта жүрген Бердікожа батырды шақыртып, екеуі Талас жақтан арыз айтып келген қазақтарды ертіп, Қаратаудың батыс жақ етегіне ордасын тігіп отырған Абылай сұлтанға барады. Бұ уақытта Абылай әлі хан болмаса да, бар Алашқа сөзі жүретін сұлтанға айналған екен. Келушілердің арызын тындап болғасын ол:

«Қазақ-қырғыз бір ұрық едік. Қайбір жылы Ташкентке кек қуалаған Бәйтік Көкімге у беріп, сондан арамдыз бұзылып, оның аяғын ала қалмақ кайта келген. Қалмақтан жана құтылып отырғанда, қырғызға қарсы соғысайық деп отырсыңдар. Қокан, қытай, орыс үшеуінің бірі алда-жалда бізге қол салса, бұрыннан бір тұқымыз көз үйілің басы едік, бір көмегі тиер еді», – дейді. Төле би Абылайдың сөзіне жағылады. Ал, Бердікожа мен Жәлек батырлар оны тындамай, Орта жүздегі наймапды билеп отырған Көкжал Барак сұлтанға барады. Барак Бердікожаның айтқанын мақұлдап, арғын-найманың төрт мың қол бөледі. 1754 жылы Бердікожа мен Жәлек өз қарамағындағы мың қаралы қолды оларға

қосып, Есенқұлға қарсы аттанады.

Бұл хабарды шолғының арқылы біліп отырған қырғыздық бас биі Есенқұл – Қашыке, Кебек, Бөлекбай билерді шақырып, қазақтардың қол құрып жатқанын айтып, дағр тұралық дейді. Бұл уақытта Көкжал Барак пен Бердікожа бастаған қол Қастектен асып, Боралдайдағы Қашыке батырдың ауылын шабады. Даяр тұрған солты, сарыбағыштар атқа қонып, қарсы атой салады. Есенқұлға Шу бойынан көп әскермен көмекке келген Садыр қосылады. Күндізгі соғыста екі тарап та жеңіске жете алмайды. Кешке қазақтар түнмелікке қонғанда тың күшпен толыққан Есенқұл қолы оларды қапыда басып, быт-шыт қылады. Сөйтіп, түнгі шабуылдан қазақтар жағы жеңіліп, Барак, Жәлек, Қаумен, Жайсаң батырлар өледі. Ертесіне Садыр қырылған қазақтардың бастарын кесіп алып, үйілген бастардан «Қалламунар» тұрғызды... Сөйтіп ол: «Көкжал Баракты алдым, жалғыз көзді

тастаған ойрат жұртына барып қоныстану үшін Далай Ламаның шақыртуымен қазақ жерін кесіп өтіп, шығысқа бет алады. Тарихта «Шаңды жорық» деген атпен қалған осынау үдеріс, қазақ даласынан тыныш өтпей, жолындағысының бәрін жапырып жүреді. Алаш жұртының қалмаққа деген кегі әлі басылмаған кез. Кіріптар күймен келе жатса да, жол-жөнекей соғыс сала, қырғын ұйымдастырып алға жылжыған қалмақ-торғауыттың қылығын естіген қазақ батырлары дереу Балқаш бойына жиналып, жауды тосады. Мұнда да үлкен соғыс болып, ол бірнеше айға созылады. Қазақ сарбаздары осы соғыста жүргенде, қырғыздар жағы құтырылып, оңтүстіктің біраз жерлеріне тағы илан салады. Ел ішінде ер-азаматтардың жұқтығын үнемі пайдаланып қалуды көздеп жүретін қырғыз батыры Есенқұл Арқаралыдағы ботпай руының ауылдарын талқандап, жылқыларын айдап бара жатқанда мал мен

– дейді. Абылай үндемей қояды. Содан екі жактын сөз ұстағандары “шатақтың басы сендерден басталған” деп бір-бірін айыптап ұзақ сөйлейді. Бір кезде бағанадан бері үндемей тұрған жас Тілеуберді сөйлейді. Ол шатақтың басы Бәйтік Көкімге у беріп өлтіргенінен басталған деп, ұзақ уақыттан бергі кикілжіңді саралап, аяғын Бердікожа мен Садырдың тірлігіне әкеп тірейді. Содан қазақ пен қырғыздың ежелден дос, бауырлас халық екенін айта келіп: «Құдайың жеріне таласып, бір-бірімізді қыра береміз бе, жок әлде, мәміле жасап тоқтасамыз ба?!» – дейді. Оның сөзі ойынан шыққанына разы болған Абылай: “Сендер Садырға айтыңдар. Бұдан былай елді шаппасын. Өзінің жеріне кетсін де, тынышталсын. Ал, біз Бердікожаны

суы, Күйіктің белі, Кішібурыл, Шонбурыл тұсы тау шек болып, арғы Қорағатыны жіектеп, Түймекенттен Таластың суын кесіп өтіп, Әбілқайырды басып, Түгіскенге келіп, Ұланның ұршығын баса, Тескейге түсіп, Ырғайтыға дейін жетсін дейсіз. Менің бұған қосарым: бұл жерлерде қырғыздың қаны көп төгілгенін білесіз. Сондықтан шекара – Шоқпардан тартып, Ілеге барып, Сарытауқұмнан тоқталсын”, – дейді. “Ойбай-ау, бұл не деп тұр?!” – деп қазақтар жағы жапырайды. Абылай Тілеубердіге қарап: “Қазақтар бізге не қалады” деп тұр ғой”, – дейді. Тілеуберді тағы шап етіп: “Таксыр, қырғыздың азайып қалғаны – тау арасына кіргендігі мен жарымы Ферғана жаққа ауып кеткендігінен ғой. Күйіктің белі мен

басқа жазбаларға қарағанда кңірек және ашып жазған «Алымбектин санжырасына» көбірек ден қойдық. Әлбетте, кім болса да, өз халқының тарихын жазғанда өзіне тартып жазатыны бар. Алымбек қария Абылай заманында екі халықтың басынан өткен уақиғаларды жақсы баяндағанымен, бір тарауда көңілге еш қонбайтын мәліметтерді алға тартып кетеді. Мысалы, кітабының 86-бетінде қырғыздар «Жайыл қырғынына» дейін қазақтармен таласқан жерлерге Абылай өлген соң қайта келіп қоныстанды деген сарылды оқи айтады. «Кейін екі елді де Қокан ханы басып алғанда, қазақтар Ташкент күшбегісіне жалынып жүріп, Сарытауқұм мен Ушалматыны, Әулиеата мен Шоқпар, Байғараны, Түлкібас пен Талас-Шудың төменгі екі қапталын қайта сұрап алған. Құшбегінің арқасында қазақтар аталған жерлерге мықтап орныққан» дейді. Мейлі, Алымбек шатасты делік. Бірақ осы заманғы көзі ашық, өткен тарихты дұрыс біледі делінетін ғалымдарға не жорық?! Мәселен, тарих ғылымдарының кандидаты Т. Асанов деген қырғыз ғалымы өзінің «XVIII-XIX қылымдардағы қырғыз-қазақ чек ара мәселелері» атты мақаласында Алымбектің жаңағы қателігін тарихи ақиқат, талассыз факт, дәйекті мәлімет санайды. Ойын оқушының санасына сіңіп қаларлықтай шабытпен жазып, «шындағы сондай еді» деген ниетті бетке ұстап, «жаналық» ашқандай көсіледі.

Осыны оқығанда, Алымбекты қайдам, Т. Асановты өз халқының тарихын терең білмейді екен деген ой қаумалайды. Өйткені қоқандықтар қазақтарға емес, қырғыздарға бұйрек көп бұрған. Бұған себеп Қоканның ықпалды деген хандарының көпшілігі қырғыздармен туыстық қатынаста болған. 1770-1799 жылдары Қокан бектігінің бегі болған әрі осы бектікті нығайтуға мол қажыр, өлшеусіз еңбек сіңірген, сонымен қатар Ташкент түбіндегі қазақтармен бірнеше мәрте соғыс жүргізіп, тауы шағылған Нарботаның ең жақсы көретін әйелі қырғыздың адығын руының қызы-тұғын. Осы қыздың Момынбек және Ырысқұлбек атты екі ағасы Нарботаның уағында Қокан бектігінің әскеріне басшылық еткен. 1822 жылы хан тағына Мәделі отырған кезде Жүсіп, Полат, Сатыбалды деген қырғыздар мыңбасшылық шенге жетіп, хан сарайында ықпалды тұлғалардың қатарына кірген. Мәделіден кейін хандықты кезегімен иеленген Шералы мен Құдиярдың балалық шақтары нағашылары – қырғыздардың арасында өткен. Екеуі де нағашыларының қолдауымен таққа жеткенде қырғыздан шыққан Сопбек, Сарымсақ, Сұлтанмұрат, Әлімбек, Атабек, Шәрібек сынды кісілер хандықтың ең жоғарғы лауазымыды қызметтеріне қол жеткізді. Хандар бұлармен барлық мәселе бойынша кеңесіп отырды. Әлімбек даруға жазатайым қаза тапқанда оның Құрманжан атты әйеліне Құдияр, шешесі Жарқынбаймынның айтуымен, дағла лауазымын беріп, сарай істеріне араластырады.

Шералы хан сайланған 1842 жылы Шатқал, Талас, Нарын, Шу қырғыздары бірігіп, жеке хандық құру үшін үлкен жын өткізеді. Екі күндік жында тиісті мәселелерді шешіп болған соң қырғыздар сарыбағыш руынан Ормонды өздеріне хан сайлайды. Ол өз тұстастары Жантай мен Қалықұлды хан уәзірлері етіп тағайындайды.

Бірақ бұл хандық қоқандықтардың қолында ойналған құрысқақ хандық болды. Ағуымен Қокан билігі қырғыз ханын деуестірмеде. Оған паруанасы деген атақ берді де, жыл сайын одан тиісті алым-салығын алып отырды Һәм керек кезінде қазақтарға айдап салды. Ормонның бар бітірген тірілігі – Кенесарыны өлтірмеген шектеді. Одан соң өз елінің ішіндегі тірліктермен басы қатып, ағайындарымен алысумен күн өткізді. 1854 жылы бұғы руының адамдары оған қарсы бүлік шығарып, оны өлтірді. Оның өлімімен бірге XIX ғасырдың ортасында аса ғана уақыт өмір сүрген қырғыз хандығының да күні сөнді. Алайда қырғыз руларының басқа кесемдері Қокан хандығы қашан құлағанына оған қызмет етті... Яғни, осындай осындай кептерді ескермей, «қоқандықтар қазақтарға қырғыздардан жер тартып өперді» деп артық кеткен Т. Асановтың пікірін өзге түрлі сауатты қырғыздар да қолдай қоймас...

Біз кейде аталарымыздың бұрынғы көрші елдермен болған қақтығыстарын – ескі дауды қозғап, қазіргі халықтар достығы арасына ірікті салып аламыз деген желеумен өткен тарихтың бетін тұшалап, еске асқан нақты оқиғаларды айтудан, жазудан қашқайтымыз. Сөйтіп, тарихтың өзі адамзатты небір дүрбелен заманының тезіне салып, қазір бір-бірін саналы пайыммен, кең парасатты өремен сыйлайтын өркеніет заманына жеткізіңнен естен шығарамыз. Өткен тарихтың бәрін қозғамасақ, біз бір кездері орыс-түрік, орыс-швед, орыс-неміс, қазақ-қалмақ, грек-парсы, ағылшын-француз... әйтеуір, жер бетіндегі бір-бірмен соғысқан халықтардың барлығының бастан өткерген шайқастарын да кітаптарға жазып, хатқа түсірмес едік қой. Ендеше, тарих деген сабақтың өзін болған күйінде жазсақ, оның еш сөкеттігі болмас, сірә.

Менің бүгінгі мақамым – XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-қырғыз қақтығысының неден туындап, қалай аяқталғаны жайында шамамен келгенше оқырмандарға қысқаса мағлұмат беру еді. Қазір қазақ пен қырғыз өркениетінің биік сатысына жеткен азаматтар тұратын жеке-жеке тәуелсіз ел. Екі елдің азаматтары тарихты білуге құмарлықпен, қазір өткен күндердегі көзқарас өлшемі бойынша өмір сүретін пайымсыз емес. Тәуелсіз ел демекші, біздің негізгі ойымыз – өз алдымызға егемен ел болғанына дейін қандай замандардың баспалдақтарынан өткеніндей, оның ішінде онтүстік қазақтарының қысқа кезеңдегі тарихының бір парасын айшықтап беру ғана болатын.

АЙЫРҚАЛЫАҚТЫЛАРДЫ АҒАЙЫН ДЕСЕК ТЕ...

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-қырғыз қақтығыстары туралы не білеміз?

Қарақты алдым» деп мақтаншты (Қарақ деп, мұнда Садыр Қабанбай батырдың інісі – Қарақұрсақты айтқан).

Осы жеңіске масаттанған Садыр бұрынғыдан да құтырынып, бір жыл өткенде Созақ пен Шолаққорған жақтағы қазақ ауылдарын, Келес, Қазығұрт маңындағы елді шауып, көп адамдарды тұтқындап, қисапсыз мал-мүлік айдап кетеді: Садыр бұл аймақтарды шауып жатқанда Бердікожа қолынан ажал тапқан бағыы Шонық батырдың баласы Ережеп Шымған тауынан 600-дей аламанымен түсіп, Шыршық мен Қаржантау бөктерінеді жұртты қанға бөктіреді. Есенқұл болса, Іле бойындағы қазақтарды қуып, өзеннің оң жағына асырып жібереді. Бұл қақтығыстардан кейін, нақтысы, 1759 жылы Барактың ұлдары Ханбаба мен Әбілпейіз Шатқал һәм Ферғана шегіндегі қырғыздарға тиіп, топандандарын шығарады.

1760 жылды қазақ-қырғыз арасындағы шиеленіске Қытай үкіметі де араласып, екі елге «тату тұрындар» деген ниетпен елшілер жіберген. Соған қарамастан, 1764 жылға қарай Қытаймен шекаралас өңірді жайлаған Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтары Қытайға қараған Шығыс Түркістан қырғыздарының үш рет шабуылына ұшырайды. Оған тойтарыс беру үшін Абылай сұлтан Әбілмәмбет ханның ұйғарыммен өзіне қарайтын рулардан қол жыпы, жорыққа дайындала бастайды. Мұны естіген Шығыс Түркістан қырғыздары дереу Қытай үкіметінен өздерін Абылай шабуылынан құтқаруды өтінеді. Қытайлар Абылайға елші жіберіп, шығыс-түрікстандықтардың жіберген қателіктерін кешіруді қатты өтініп, һәм олардың бұдан былай мұндай қатыгездікке бармайтындарына сендіріп, шабысты тоқтатады.

1765 жылы оңтүстіктегі қырғыздар Қокан билеушісі Елдана бимен бірігіп, Ташкентті қазақтардан тартып алмаққа кіреседі. Бұл уақытта Ташкент Төле билің кенже ұлы Қожамжардың иелігінде-тұғын. Мұны естіген Абылай Түркістан бегі Балдыбек төреге Қожамжарға болысып, әскери көмек беруін сұрап, жаушы жібереді. Балдыбек Абылай өтінішіне құлақ аспай, Абылайдың хатын елшілердің кезіне жыртып тастайды және Түркістан ендігі уақытта қазақ билеушілеріне бағынбай, дербес уалаятқа айналатынын мәлімдейді. Жаушылардың осы хабарынан соң Абылай күзгі мезгілде Түркістанға аттанады. Түркістандағы Балдыбекті тәубесіне келтіріп, келесі, яғни 1766 жылдың басында Ташкент айналасындағы Елдана бек пен қырғыздар қолын шабуға шеру тартады. Мұнда келсе, қоқан-қырғыздың біріккен әскері Ташкент түбіндегі Пискент қорғанына тығылып алған екен. Абылай қорғаннан жан басысын шығармай, оны бір жарым ай қоршап жатады. Жағдай бұлай жалғаса берсе, өздерінің мүшкіл халге түсетінін ұққан қоқан-қырғыздар Абылаймен келісімге келіп, бейбіт түрде Ферғанаға шегінеді.

Абылай Пискентті қоршап жатқан кезде Әбілпейіз сұлтанды Талас өзені бойындағы Қаработа деген би басқартқан қырғыздың қытай руын шауып келуге жұмсайды. Пискенттен қоқан-қырғыз қолы кеткен соң өзі Шымған үстіндегі тынымсыз қырғыздарды жуасытып, Қаработа еліне келеді. Келсе, Әбілпейіз сарбаздары Қаработаның елін талқандап, билі тұтқына алып отыр екен. «Абылай Қаработаны босатады да, онымен «бұдан былай тату болайық» деп келісім жасайды және оның бір ұлын бас қылып, тоғыз адамды аманатқа алып, кері қайтады» (А. Махаева, «Шанышқылы Бердікожа Батыр», 138-бет).

1771 жылы күзге қарай Еділде жатқан жоңғар торғауыттары қытайлар қырып

жан үшін арпалысып, шайқасқа түскен Сәмен батырдың ұлы Ергеніш пен қызы Мақпалды және бірнеше адамды өлтіріп кетеді. «Сол қайғылы жағдайды еске салатын: «Қайда батыр Жауғашты?! Ауылымызды жау басты! Ағайын деген қырғыздар, Жер мен малға жармасты. Сарыбағыштан құрықтай, Есенқұл деген албасты. Сәмен батыр жоқ кезде, Мақпал қызбен қармасты... Сауыты жоқ, қалқансыз, Мақпал ару мерт болды, Кек алу бізге серт болды...» деген жыр жолдары ел жадында қалған» (Ү. Бүркітбаева, «Шанышқылы Бердікожа батыр», 101-бет).

1773 жылы Абылай қырғызға екінші жорығын бастайды. Бұл жолы да Шу, Талас бойындағы қырғыздарды шауып, оларды біраз уақытқа тыныштандырып қайтады. Бірақ бұдан кейінгі бес-алты жыл ішінде екі ел арасындағы ескі дау басылмай, барымта мен кезек-кезек шабуыл үдей түседі. Қазақтар жағынан Бердікожа бастаған батырлар реті келсе қырғыз айылдарының топалаңын шығарады. Қырғыздар жақтан Садыр, Усен, Теке төрзіді қол бастаған батырлар да қарап жатпай, Қаратау, Шымкент, Билікөл, Ушалматы өңіріндегі Ұлы жүз бен Орта жүз тайпаларын қан қасқатады. Әсіресе, Садыр манап бір шапқан ауыл-шаһарларды үш-төрт мәрте шауып, Шымкент, Созақ, Шолаққорған қалаларын тағы қиратып, өртке орайды. Мұндай бейбастыққа төзімдері таусылған қазақ билері мен батырлары жиналып, Арқада жатқан Абылайға барады. Садыр мен басқа қырғыз би-манаштарының өбден тізсеі батқанын айтып, атыс-шабысты тоқтатуды сұрайды.

Абылай ағайын қырғыз халқын және бір шабуға әуелде мақұл болмайды. Ру батырлары мен би-басшылары ақылдасып, Бұқар жырауға «Абылайды сен көңілді» дейді. Сонда Бұқар Абылайға:

Ей, Абылай ханым, Қырғыз Көкжарлы Барақты алды, Сарт пенен қазақты алды, Шолаққорған, Созақты алды, Енді алмағаны аз-ақ қалды!.. – дейді.

Абылай осыдан кейін ұшып тұрып, сырттағы шы жүздің игі жақсыларының алдына шығып: «Раc, сендер айтқан Садырдың қылығы айып, тыныш жатқан елге бүлік салған. Біздің барлардiкi де айып – жортуыл жасап, өздері барғанды. Мен «қой» дегенімен, бәрiбiр қоймайсыңдар. Анау тұрған Бердікожа да қоймайды. Мен қырғыз деп аттанбаймын, Садыр деп аттанамын! Аттанғанда үш үйлен бір адам, екі адамға үш ат алыңдар. Екі адам бір биенің сүтін ішсін. Ат басына бір шідер, бір арқан алыңдар», – дейді.

Содан ол Байғозы, Бердікожа, Жауғаш, Жарылқап сияқты батырлар бастаған бес мың қолды бастап, Сарысу бойымен келеді де, Созақ, Шолаққорған, Түркістан, Сайрам, Шымкент, Келес төңірегіндегі кейбір жерлерді иемденген қырғыздарды қуып, Ташкентке жетеді. Ташкентте жатып, арадағы шатақты бейбіт жолмен шешуді ойлап, Шу, Талас, Ақсу, Қорағаты басындағы қырғыздарға елші жібереді. Өз кезегінде қырғыздың Есенқұл биі Жайыл, Кебек, Садыр секілді би-батырларымен келісе отырып, Жамансарттың сөз білетін жиырма бір жасар ұлы Тілеубердіні бас қылып, Ташкентке қырық елші жібереді. Келген елшілердің бір тобы Абылайға: «Садыр мені «хан» деп танысын деп айтты»,

– дейді. Абылай онда Түркістанда екен. Тілеубердіні қабыл алып, бірден: «Жарастықтан шарты мынау: Таластың суы – су шек болсын, Ырғайтыға дейін қазаққа қалдырасың», – дейді. Сонда Тілеуберді: «Сіз Таластың

Өткен тарих дөңгелегін ешкім кері қайтара алмайды және оған ешкімнің өктемдігі жүрмейді. Уақыт еншісінде қалған оқиғалардың шынайы болмысын басқа қалыпқа салып, жасанды пердемен тұмшалаудың қазір уақыты өткен. Кешегі Кеңес кезінде халқымыздың барлық тарихи біржақты идеология бағытында жазылғаны соншалық, бағзы бабаларымыздың өрлікке толы күрес шежіресі басқаша сипатталып, қазақ тек мал баққан, төңірегіндегі жұрттардан ығи жеңіліс тапқан, өз күшін сыртқы жауға емес, өзара көктемнен қақтығыстарға жұмсаған, кейін орыстың арқасында ғана көзі ашылып, ел қатарына қосылған деген сарындағы өлшемге сайды. Бір өкініштісі – өткен ғасырдың ортасында ғұмыр кешкен ұлттық интеллигенция осындай тұжырымды мойындауға мәжбүр болды... Осының кесірінен қазақ өз ұлтын жамандауға көшті. Бірақ ылғи тепкі

көрген, жеңіліс тапқан, үнемі өз ішінен жауласқан «қорқақ қазақ», «іші тар қазақ» қалайша және қандай жолмен осыншама ұланғайыр далаға иелік етіп қалды деген қисынға ден қоюға, оның себеп-салдарын талдауға кейбір ғалымдар болмаса, ұлы отарлық идеялармен санасыз ұланғайыр көпшілік бас ауыртқылары да келмеді. Сол саясат ұлттар достығына зиян келтіреді деген жасанды желеумен XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырлардың бірінші жартысы аралығында жаға жыртқандық қазақ-қырғыз, сондай-ақ, оңтүстік қазақтарына басып кіріп, оларды 55 жыл бойы өзгілен билеген қоқан-сарт басқыншылығын айттырмай келген А. Дегенмен, бұл бір себеп ғана. Аталмыш жаулықтардың көпшілікке мәлім болмай жүрген екінші себебі – оңтүстік қазақтарының өткен тарихының көп зерттелінуі.

ден туындағаны хақындағы нақты мәліметтерге оралайық.

1738 жылы Жолбарыс хан басқарған ұлы жүз сарбаздары Ташкентті қалмақтардан екінші рет тартып алады. Сары Мәнжі қашып барып, Шымқала түбіндегі Қышқана қорғанына тығылады. Ұлы жүздің ханы Жолбарыс қолбасшы Төлени Ташкентке би тағайындайды. Өзі де сонда тұрақтайды. Алайда, артына Жолбарыс осындағы сарттардың қолынан мерт болады. Арда бір жыл өтпей, Тараз жақтан қосымша күш алдырған Сары Мәнжі 1739 жылдың жазына салым Ташкентті қайта басып алып (бұл – қалмақтардың Ташкентті үшінші қайтара басыуы), қазактарды шаһардан қушып шығады. Осы соғыста қырғыз Көкім Сары Мәнжіге жақтасып, Төле би бастаған қосындарды қиратуға көп күш жұмсайды. Көкімнің осындай достығын Сары Мәнжі ұмытсын ба? Осындай той, оны өз орнына шаһар билігіне уақытша болса да тағайындағаны Бүкіл Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды

одан қалса, малдарын барымталап, бес жыл бойы тыныштығын алады. Міне, қазақ пен қырғыз арасындағы алғашқы жаулық осылайша басталған.

Ташкент айналдырып қалмақтар кетпей тұрып, осылай басталған қазақ-қырғыз жан-жал майданның тек бастамасы ғана еді. Алда екі елдің ең белсенді де айтулы тұлғалары араласқан, бірінші дегеніне бірі көнбей біраз жыл бойы өзара қырқысқан, ақыры қазақ ханы Абылайдың араласуымен ғана әреп шешілген ауқымды һәм түйінді мәселелер тұрды.

XVII-XVIII ғасырлардағы Ташкент маңайының тарихын зерттеуші өзбек және тәжік тарихшыларының еңбектерінде қазақ тарапынан қырғыздарға алғаш қарсы шығып, күрес бастаған Бердіқожа батыр болғаны көрсетілді. Мәселен, Сәлиев өз шығармасында оны «Чанишкелу Бердыка баһадүр» деп жазды. Ал тәжік тарихшылары «Чанышқал Бир-

өкілдерін қырып алған. Сөз бен уәжде дес бермей, қырғынға барған қырғыздармен Бердіқожа батыр мен оның айналдырғандары «қанға –қан» деген қағиданы басыпшылақ алып, жауласуға кіріскен.

Дегенмен Көкімнің өліміне кек қайтарамыз деген желеумен қазақ жау болған қырғыздардың әрекеті – ұзақ уақыт қантөгіске барысқан екі елдің жанжалына бір себеп қана. Ол кезде оңтүстік аймақ, солтүстік аймақ деп екі тарапқа бөлінген қырғыздардың барлығы тау арасын жайлайтын. Уақыт өте, олар мал жайылымы мен егіс егуге, сондай-ақ кең тынасты өмір сүру үшін байтақ алапты, кең жазиралы далада қоныстану керектігін ұғынады. Ол үшін қалмақ шапқыншылығынан біржолата азат етіліп, сонымен қатар босап қалған қазақ даласының бірқатар өңірлерін иемденіп алуға ниеттенді. Сөйтіп, атам заманнан қазақ жері боп келе жатқан алапақ ауыз салды. Анықтап айтқанда, Ферғана жазығының солтүстік-шығысы мен Шатқал тауларының шығыс бетінде тұратын Алтай, Тағай, Мұңқаш бірлестіктеріне жататын рулары Ташкент пен Шымкенттің шығыс, оңтүстік аймақтары мен Түлкібас, Қаратау етегіндегі жазық беткейлерді, ал Ыстықкөл жақтағы сары, құшы сияқты ірі тайпалар бастаған рулары Алматының іргесін, Лениң Балқашқа құятын тұсының сол жағын, осы күнгі Жамбыл облысының Алатау бетке қарайтын аудандары орналасқан өңірлерге еге боп қалуға ұмтылады. Содан сары мен құшының көсемдері бастаған қырғыздар аталған жерлерді иемденіп қалу үшін «Бүкіл аймақтар бұрынғы біздің жеріміз» деп етек түсе бастайды. Түскенде жай түспейді, қазаққа найза көтеріп, қылып сілтет, ат ойнақтатып түседі. Тау етегін жайлаған Ұлы жүз бен Орта жүздің рулары оларға өз жерін тегіннен тегін бере қойсын ба? Екі ел қалмақ соғысы кезіндегідей 30-40 мың кол шығарып соғысатындай үлкен майданға түспесе де, жер дауы, құн дауы үшін ары бітіспейтін ірілі-сауқты шайқастың алдында тұрады. Осымен қазақ-қырғыз жауласуының екінші тарихи себебі туындайды.

Осы жаулықтың болмысына біздің кейбір тарихшыларымызбен қатар, қырғыз шежірешілері мен жазбагерлері де көбірек ден қойып, бірталай хатқа түскен мұралар қалдырған. Мысалы, тау арасы жұртының ағарты шежірешісі Алымбет Ақылбекұлының «Қырғыз руларының шығышы», Б.Солтоноевтің «Қызыл қырғыз тарихы», С.Закировтың «Қырғыз санжырасы», Т.Чорокегін, К.Молдоқасымовтың «Қырғыздардың байырғы заманнан тарып, бүгінгі күнге шейінгі тарихы», С.Атқоқұровтың «Қырғыздар XVIII-қылымдағы сияқты еңбектері мен өзміздің Моңғұр Жүсіп пен М.Тынышпаевтың көне деректеріне қатысты шығармаларына, сондай-ақ М.Мағуан, У.Бүркітбаева, А.Махамедов сынды жазушы, ғалымдарымыздың, сонымен қатар Ф.Киреев, Г.Супруненко, Т.Андреев тәрізді орыс зерттеушілерінің зерттеу мақалаларында аталмыш соғыс жайында көптеген мағлұматтар мен нақты деректер келтіріледі. Бір ескертетін нәрсе, қырғыздың бұрынғы һәм кейінгі жазбагерлері аталмыш қақтығысқа себеп болған – жер талаусы мәселесін өз еткенде қазақтың байырғы аймақтарының көбісін Манас ұрпақтарының көне иелігі еді деп көрсетеді. Және олар көбіне Шу, Талас, Әулиеата, Алматы төңірегінде болған қырқыстарды ғана жазады.

АЙЫРҚАЛШАҚТЫЛАРДЫ АҒАЙЫН ДЕСЕК ТЕ...

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-қырғыз қақтығыстары туралы не білеміз?

қырғыздардың солтүстік бөлігінің (Піспек, Ыстықкөл айналасындағы, Шу, Талас, Ақсу басындағы) қауымы ғана түскен. Бұлардың өздері де былайғы уақыттарда қазаққа сырт қараған. Ал Манас ұрпағының оңтүстік тарапы мұндай кіріптарлық пен бағыныстықтан мүлде шет қалған. Осыған ден қойсақ, жоғарыда аталған хандар екі халыққа бірдей хан болды делінетін дерекке тек шартты ұғым ретінде ғана қарауымызға тура келеді.

Тайыр мен Тағай қолдарының қанша соғыса да жеңіске жете алмаған Моғолстан хандары Жетісуды да, қырғыз жерін де қайта басып алудан күдерлерін үзбейді. Тайырдың кейін қазақ тағына отырған Тоғым хан кезінде Әбірашид билеген моғолдар Бұқар-өзбек ханы Убайдалпаемн келісім жасап, қазақ-қырғызды біржолата тұқырту мақсатымен – бірі 30 мыңдық шерікпен Мәуренахр жақтан, бірі 33 мыңдық қолмен Шығыс Түркістан тараптан шеру тартып аттанды. Сәмаған екі кол Ыстықкөлдiң шығыс бетіндегі Сантас деген жерде қосылды. Бұдан бер кезінде қулатанса да, уақыттың тартылуынан тиісті әскер жинай алмаған Тоғым өзінің тоғыз ұлы бастаған 16 мыңдық жоасағымен, қартайса да аттан түспеген Тағай жеңе оның Сақы, Бақы деген екі баласы бастаған қырғыздың 15 мыңдық аламандарына қосылып, күші мен сәуірімен екі есе көп жаумен Сантаста бетте-бет келеді. Білгір тарихшы әрі сұңғыла жазушы Мұхтар Мағауиннің жазуы бойынша, төрт халықтың өкілдері қатысқан бұл соғыс 1537 жылдың 27 шілдесіндегі жұма күнінің таң азынында басталған. Күн ұсына қонғанша жалғасын асып шайқаста қазақ-қырғыз қолы хан-басыпшылармен қоса, түгелімен қырылды. Бұл қырғыннан кейін моғол мен өзбек хандары Жетісуды иелене алмағанымен, қырғыз жерін бауырларына қайта басыды. 1560 жылдардың аяғында қазақ жұрты кемел күшіне келтірген Хақназар хан қырғыз жерін моғолдардан тазартып, басқыншыларды Тәңіртаудың аржағына ысырып тастайды. Осыдан кейін олар қазақ-қырғызға жау болудан қалады.

Міне, осы Хақназар бастаған ұлы жорық біз тарихын көтеріп отырған екі халықтың қарқынды һәм ұйымдасқан түрде күшті жаулы бірігіп шапқан екі соңғы қол аттанып соғылды. Бұдан кейінгі тарихта аталып отырған екі халық дәл мұндай орасан күшпен, жанкешті қарқынмен жауға бірлесіп аттанбаған. Рас, кейінгі замандарда қалмақтар қазақ-қырғыз жеріне лек-лек әскер жіберген, басып алып зобалаң тұдырғанда, сонымен олардың беттерін қайтарғанда қырғыздың кейбір ұсақ жасақтары кей-кейде жақтармен бірлескен. Сөйтіп, мұндай бірлесулерде қырғыздар жағы біз жоғарыда келтірген жорықтарға қатысқан ата-бабаларындай белсенділік танытпаған және көп қол қоса алмаған. Қазіргі тілмен айтқанда, әр шақтарда тек белгілі бір ынталы топтар ғана қазақ жасақтарына көмек беріп отырған да, қалғандары дұшпандармен көбіне өз беттерінде соғысқан. Біздің белгілі тарихшыларымыз қазақ-қырғыз жонғарға қарсы бірігіп күрескен деген жалпылама мәліметті бергенімен, қай жылы, қай жердегі, қай соғыста екі халықтың бағыр-бағландары қосылып, дүрбін-ойратты қиратып деген сауалға нақты жауап бере алмайтыны да сондықтан. Тіпті қырғыз тарихшыларының өздері осынау шапқыншылық кезінде қазақ-қырғыз бірлікпен қолдарының қалмаққа қаншалықты бірлесіп шапқаны жөніндегі деректерге келгенде, нақты мәліметтер таппай, кібіртіктік беретіндері бар.

Әуелде дүрбін-ойраттар (қалмақтар) қазақ-қырғыз даласына қаншама рет шабуыл жасаса да, басып алған жерлерінде тұрақтап отырмайтын. Мың-мыңдаған малдарды олжалап, лек-лек тұтқындарды айдап, кіре-кіре дүние-мүліктерді артып, қайтып кетуші еді. 1681-ші, тауық жылы қазақ пен қалмақ арасындағы екі жүз жылдық соғыстың жана кезеңі басталды. Қалмақтар енді қазақ жерін шабуылдап, мал-мүлік олжалап кетуді емес, басып алған жерлерді біржолата иемдену саясатын жүргізеді. 1684 жылғы ағаты Сайрам соғысынан кейін олар Жетісу жерімен бірге қырғыздардың солтүстік өлкесін түгелімен иемденіп алады. 1718-23 жылдары қазақ-қалмақ шекарасы Шу өзені-тұғын. Ал «Ақтабан шұбырынды» кезіндегі шабуылдан

соң жоңғарлар Шудан Ташкентке, арғы жағы Тойтөбе, Піскентке дейінгі жерлерді иеленіп, бұл тарапқа өз атамекендерінің орныға бастады. Аталмыш өңірлерде олар 1745 жылға дейін үстемдік жүргізіп, орнығып, билеп-төстелді.

«Ақтабан шұбырынды» кезінде Шу, Талас, Балқаш бойы мен Қаратау, Түлкібас етегін жайлаған рулардың тоз-тозы шығып, Арқа мен Сырға қарай жосылса, Ыстықкөл маңындағы қырғыздар шығысындағы таулардан асып, шатқал-құздар түбін қоныс етті. Кейбір үлкен топтар оңтүстік тараптағы ағайындарына барып қосылды. Дегенмен аталмыш зобалаң уақытында қазіргі Қазақстан жерінде бірде-бір қазақ, Алатаудың бергі етегінде бірде-бір қырғыз қаламай, бөрі бірдей ауып кетті деуден аулақпыз. Тұтқиылдан жасалған жау шабуылынан дер кезінде қашып үлгермеген қазақ халқы қазақ-қырғыз ру-тайпаларының өкілдері ата жұртарында қалып қойды.

Алайда атақоныстан айырылып, жат жерге ауып барған қазақ қарап жатпалы. Өр тараптан әскер құрып, жонғарға дүркін-дүркін шабуылға шығып отырды. Осындай тайталасты кезінде дүрбін-ойраттар басып алған жерлерінде мол әскер ұстап тұруға мүмкіншіліктері болмады. Олардың әскерінің бір бөлігі Шығыс-Түркістан жақта Цин (Қытай) патшалығымен соғысып жатса, екінші бөлігі қазақтарға қарсы тұруға мәжбүр болды. Бұл кезде бір кездері Алай басымын көрші тұрған, жақсы қарым-қатынаста болған қырғыздарды Алатаудан асып, Ферғана аймағына жеткен үлкен тобы қазақтар қарым-қатынасын мүлде үзген-ді. Тап осы уақытта Ілкі заманнан Ферғана мен Ташкент аймағына жақын қоныстанған, қалмақ тепкісін мүлде көрмеген оңтүстік қырғыздарының кейбір билері бірте-бірте күшейіп келе жатқан Қоқан хандығының бектерімен, бір бөлігі Оңтүстік Қазақстанды билеп тұрған қалмақ тайпаларымен жақындаса бастаған-ды. 17 жасында Бұқарлыға жоғарғы бір мэдресесін бітірген, өзбек, қазақ, араб, пұштур тілдерін терең меңгерген, әрі Ташкент, Холденде, Ферғана улаяттарындағы халықтардың, әсіресе қазақтардың XVII ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басына дейінгі тарихын кестелеп жатқан, Орта Азия Мемлекеттік университетіне түсуге үш рет талап қылса да, «діншіл» деген айыппен қабылдамай қойған, 1928 жылы 35 жасында Шыршықта әлдемкір өз беріп өлтірген, өз кезінде қызыл өкіметтің оқамыстылары тарапынан тарихшы деп танылмаса да, біз үшін аса құнды мәліметтер қалдырған Асат Сәпиевтің «Холденде ұлаятты: қазақтар һәм тәжіктер» атты кітабындағы «Исақ дамудалдан қалған сөз» тарауында Ташкент төңірегіндегі қалмақ пен қырғыздың ара қатынасы туралы бірқатар қызықты уақиғалар баян етіледі. Сонда біздің бүгінгі тақырыбымызға байланысты мынадай бір сөйлемдер бар: «...Осындай жақындастықтан арқасында Ташкент түбіндегі Шатқал тау қыратының Шығаман жотасы етегін жайлаған қырғыздардың моңол руынан шыққан Көкім деген би ойратты Ташкент аймағындағы билеушісі Сары Мәнжі деген тайпашымен қатты достасты. Екеуінің арасындағы достықтың нығайғаны сондай, Сары Мәнжі Көкімді ылғи қазақтар тұратын Піскент аймағының билеушісі етіп тағайындайды. Көкім қазақтарға ойраттар тәрізді тым көп залымдық жасалды. Тіпті кейінгі заманда қазақ пен қырғыздың ұзақ уақыт жанжалдасып, жүздеген, мыңдаған кісі өліміне ұласқан соғысына тап осы Көкімнің қылығы мен өлімі себеп болды...»

Асат Сәпиевтің осы жазбалары ақиқат тарихи фактілерге сай екенін мақаламыздың төменгі жолдарында айтылатын басқа деректер де растайды. Ал қазір Көкімнің неліктен өлгені және қазақ-қырғыз жанжалының басы не болмағанын білмейміз.

Бірақ осылай деп көкіген Сары Мәнжіні де, билікке жетіп, кеңірейткен Көкімді де тәңірлері қолдамады. Сары Мәнжі Балқаш бойындағы соғдыста өледі де, Көкім Ташкент ұлыбетке ұлазымын жазып жыл да атқара алмай, Бәйбіт биің қолынан қатты табады.

Сары Мәнжі әскерімен соғысқа аттанып кеткен соң, Көкім қала маңындағы Қыбырайтебедегі жаныстардың басып, өз қонылына жақын тартып жүрген Бәйбіт биің шалғар шақырып, сарай дараулығына бекеттеді. Ондағы ойы – айналады қазақтарды Бәйбіт арқалы тыныштандырып отыру еді. Бірақ қазақ аламандарына қарсы күресте қалмақтарға болысып, өзбір істерге көп барған Көкімге Бәйбіттің ішіне бүккен кегі қапты-тың. 1740 жылы саратан (мамыр) айында Көкімнің тамағына у қосып, оны өлтіреді де «айтыр, бір кетім қайтыт» деп, қаладан қашып шығады.

А.Сәпиевтің жоғарыда аталған еңбегінде: «Шунғиоғы (Шунғиули) Қарабөйіттің Көкімнің паула салынған табағына у сөуіп жатқанын ауқатхандарға бір күн көріп қойыпты» деп жазылған. Мейлі, кім көрсе де, оған Бәйбіттің у бергені шындық. Ол өлгенде оған жақтас қырғыздар мен қалмақ шеріктері бүкіл шаһарды ағынған тік тұрғызып, Бәйбітті іздейді және сол алашапқында бірталай жазықсыз қазақтарды найзаға іліп, қылышқа салады. «Өршеленген қалмақ-қырғыз шеріктері үрейлей ұшып, айқайлап қашқан қазақтардың қатын-еректеріне қараған жоқ, қолдары жеткендердің барлығының бастарын шашты» (Атаған еңбек, 51-бет).

Ол аз болғандай, Көкім өлгеннен соң Бұршмодала, Шатқал, Азық тауларының етегінде шоғыр-шоғыр айыл болып отырған қырғыздар да атқа қонып, бергі Шыршық жағасы мен Тойтөбе, Піскент төңірегінде орналасқан қазақ мекендерін шауып, ұлардай шұлатпалы. Найза көтеруге жайратын ерек кіндіктің бірі батырларға ілесіп, алыста жүргенсі, тала-тал түсте ауыл үстіне ат ойнатқан Көкімге жақтас жасақтарға кемпір-шәл мен бала-шаға қылар айға таба алмайды. 1740 жылдың аяғында Балқаш пен Сарыарқа жерінде сегіз ай бойы жүргізілген соғыста қазақтармен итжығы түскен қалмақтардың көп қолы Ташкентке қайта оралған соң Көкімнің жақтастары бұрынғыдан бетер құтырды. Содан 1745 жылға дейін Ташкент пен оның өңірі қалмақтардан тағарғанша, оларға арқа сүйеген және Көкім кегін бір күнде естерінен шығармаған Шатқал мен Өгем тауларының арасындағы қырғыздар етектегі қазақ ауылдарының адамдарын қырып,

дикожа» деп көрсеткен. Мейлі, кім қалай жазса да, оны Шаншшықлы Бердіқожа екені даусы. Оның ата тегі – Қатаған-Шаншшықлының Дархан тармағына жатады. Бердіқожа Өңірге өзені жағасындағы Қтай деген жерде туған. «... Жастайынан батыр болыпты. Қалмақтар Ташкентке келгенде қазақ қолдарын бастап, қатты соғысалды. Кейін қазақ жерінің түкпіріне кетіп қалады. Қалмақтарға болысқан қырғыздар қазақтарға тиіп, тыныштық бермей жүрген уақытта Сырдарияның төменгі жағынан бір топ әскермен үш мәрте келіп, Шыршық басындағы қырғыз айылынан, ойрат қосындарын шабады. Қырғыздар мен ойраттардың дала қосынындағы аламандары қашып, Ташкент пен Қыбырай қорғанында отырған қалмақ әскеріне паналапты. Ләкин Бердіқожа кетесіні, алғі қашқандар қорғаннан шығып, қазақтарға тағы тиітті» (Сәпиев жазбасы, 53-бет).

Өзбектер мен тәжіктер Бердіқожаның қырғыздарға қарсы жорығын осы сипатта бағалайды. Сіре, бұл баянда өскілікті шежірелік әңгімеден алынған болса керек. Алайда дәстүр аталғанымен өзге әңгіменің түбінде тұнып тұрған шындық бар. Бердіқожаның Ташкент маңының тумасы екені рас. Жоңғар әскері бұл жерді жаулап алғанда, қол бастап, батыр атанған. Содан кейін Арқа, Балқаш, Сарысу өңірлерінде басқа батырлармен қосылып, құба қалмаққа қарсы шайқасқан. 1738 жылы Ташкентті қазақтар екінші рет қайта басып алғанда, осы соғыстың бел ортасында жүрген. Бәйбіт Көкімді өлтіріп, Арқаға қашып барғанда Сарысу бойында мың қолды басқарып жүрген Бердіқожаны тауып алады. Бәйбіт сонда Ташкенттегі қырғыздардың қазаққа жасаған қысығатын айтады. Содан Бердіқожа үш мәрте Шу бойын жағалап, Ташкентті айналып келіп, Бегбад жақтан Шатқал, Шығаман тауларының етегіндегі қалмақ-қырғыздарды шауып кетеді.

Бердіқожаның Ташкент айналасындағы мықты да жақсы қаруланған тұрқты әскері бар қалмақ-қырғызға тосыннан үш рет шауып, дереу кейін шегініп кететін жылдам шапқаны 1740 жылдардың басында болса керек. Ойткені ағаты батырлар бастаған үлкен топ 1745 жылы Ташкентті ойраттардан біржолата тазартқан. Ал 1746 жылдың басында Әбілмәмбет хан Қарақөңгірдің Сарысуға құяр сағасында хан кенесін өткізгенде, оған Сырдың орта тұсынан Наурызбай, Ханкелді, Бердіқожа, Тілеуке, Шінет, т.б. батырлар ұлы жүз қолдарын бастап, қауымдасқан күйі барды. Кеңесте Абылай сұлтан бүкіл қазақ қолының бас сардары болып бекітілді. Абылай үш түмен қолды екі майданға бөліп, әскердің сол қанатын Бердіқожаның басқаруына берді. Осыдан кейін бір жылдай тынымсыз күрес жүргізген Алаш жауынгерлері Іленің оң жақ қанаты мен Алақол арасын, Жетісу жерінің Нарынқолға дейінгі өңірін жаулап тазартты. Демек, оның жанағы жазбада айтылатын Ташкент маңындағы қалмақ-қырғызға шабуылы 1741-1742 жылдары іске асқан деуімізге болады.

Қазақ-қырғыз шежіре жазбаларында да, мұрағатты құжаттарда да екі бауырлас елдің жағаласыуының алғашқы себебі – Бәйбіттің Көкімге у беріп өлтірген шағынан басталған деп көрсетіледі. Одан кейін Бәйбіт өсімі тұқ аталамын да, қазақ-қырғыз арасындағы ұзақ уақытқа созылған шабыстың басында Бердіқожа батырдың аты тұрады. Ол ау баста Ташкентке қырғыздар қолынан мерт болған қазақтардың құнды дауалы, соғыс бастаған. Қырғыздардың өлгені әрекет белгілі-тін – Көкімнің өлігі үшін кек қайтарған. Ол кезегі ел басқарған билер мен батырлардың ұстанымдары мен көзқарастары бойынша, екі жүрт арасындағы дау күнмен өлшеген. Шаһардағы қалмақ тайпаларының кенесімен қырғыздар Көкімнің өлімі бірнеше жүздеген қазақтың өлім құнына тең деп, қазақ сөз ұстағандарының уәждеріне де пысықраймыз. Ұлы жүз бен Орта жүздің қаншама

Момбек Әбдіқимұлы, жазушы

Момбек Әбдіқимұлы, жазушы